Elbasani në syrin e udhëtarëve të huaj

Prof. Dr. Vilma Tafani

(vijon nga numri i kaluar)

Jo pak udhëtarë të huaj kanë kaluar apo kanë qëndruar me ditë në Elbasan, duke provuar kështu mikpritjen elbasanase. Janë të shumta faqet që janë shkruar, mbresa e kujtime për Elbasanin dhe për familjet elbasanase. Duke shfletuar libra të ndryshëm në bibliotekat e universiteteve të ndryshme, jam ndeshur me libra, përshkrime, ilustrime, fotografi e mendime të cilat m'u dukën me interes që dhe bashkëqytetarët e mi t'i njohin, ndaj dhe vendosa të bëj sadopak një përpjekje modeste në radhoin e librave *Elbasani në shekuj*. (V. T.)

“Dy endacakë nëpër Shqipëri”, Jan Gordon, 1927

Libri **“Dy endacakë nëpër Shqipëri”**, i shkruar nga Jan Gordon dhe bashkëshortja e tij Kora (Cora) Gordon, është botuar më 1927. Autorët e përshkruajnë Shqipërinë e vitit 1925 (koha e qëndrimit të tyre në Shqipëri) si një vend gjysmëlindor, gjysmëperëndimor që po përpëlitej të formonte shtetin e vet. Kronika e tyre e udhëtimit dallohet për saktësinë e fakteve, objektivitetin e rrëfimit, si dhe ilustrimet e përshkrimeve me fotografi të bëra nga vetë ata.

Që në hyrje të librit ata shkruajnë: *“Komedia që ne kemi parë në këtë vend, i takon, sipas mendimit tonë, këtij vendi, kësaj province, ku komedia përligjet plotësisht...”*.

Sipas përshkrimit të autorit, gjithë rajoni i Elbasanit ka rreth 80.000 banorë. Elbasani ndodhet në një zonë pjellore me ullinj dhe duhan, një rajon që praktikisht është i varfër, i privuar nga rrugët kryesore dhe nuk është afër

ndonjë qendre të madhe tregtare. Kështu, e gjithë fuqia tregtare e rajonit është përqendruar në vetë qytetin e Elbasanit, prandaj s'ka si shpjegohet ndryshe numri i madh i dyqanxhinjve. Megjithatë, një dyqanxhi për 80 banorë është një përqindje shumë e lartë, dhe duket shumë qartë se shumë nga tregtarët elbasanas tregtojnë *me rripin e shtrënguar*.

Kudo mund të shohësh shumë fytyra në ngjyrë gri, me një ngjyrë të zbehtë metalike, që duket sheshit që vjen si pasojë e kequshqyerjes. Kjo vërejtje përforcohet nëse do të jesh në Elbasan një ditë pazari për të vënë re fare qartë varfërinë e tejskajshme e të dukshme të vetë fshatarëve.

Ndërsa rrinin në një ballkon të vogël, nga ana tjetër e dhomës, dy vizitorët kishin një pikëvështrim të mrekullueshëm për të soditur mbi markatë; veçanërisht ata vëzhgonin nga lart, djathin dhe prodhimet e tjera të qumështit, prodhime të cilat ishin përqendruar në këtë rrugë. Markata që ata shikonin nga lart, ishte shumë e gjallëruar një ditë para festës së Bajramit dhe myslimanët e mirë merrnin furnizime për këtë festë që zgjaste tri ditë.

Një ditë para festës së Bajramit, ata u zgjuan shumë herët, në orën 6⁰⁰ të mëngjesit, nga zhurma që vinte gjithmonë duke u rritur nga të gjitha anët e qytetit. Në atë çast, turma fshatarësh po mbërrinin duke pushtuar tregun. Aq shumë fshatarë po vinin, saqë ata filluan të ekspozonin dhe tregonin prodhimet e tyre nëpër rrugë dhe nga çasti në çast njerëzit që blinin, bllokoheshin nga rrymat e fshatarëve që dyndeshin. Më të pasurit i sillnin prodhimet e tyre me gomerë, më të varfrit i mbanin prodhimet e tyre në kurriz për kilometra të tërë, duke iu marrë këmbët nga pesha. Gratë vinin të veshura me kostumet e tyre, disa me kostume bardhë e zi, disa me kostume të bardhë e të kuq, kostume që kishin mbijetuar mbi 100 vjet, duke i qepur e arnuar vazhdimisht. Aty vinin gra të të gjitha moshave; gjyshët dhe stërgjyshët mbanin pesha më të rënda se ato vetë, ndërsa gratë e reja mbanin djepet në kurriz me foshnjat e tyre dhe një mal me rroba. Aty të zinte syri vajza, fëmijë të të gjitha moshave, të gjithë të ngarkuar sipas mundësisë të tyre për të mbajtur.

Shumë nga ata, padyshim, kishin ardhur nga një distancë shumë e largët dhe kishin ecur dy ditë rresht. Dhe tashmë të kërrusur po përgatiteshin të përballonin diellin përvëlues të ditës në ato rroba të trasha, madje edhe prej lëkure deleje, pasi gruaja fshatare me sa duket, pak i njihte ndryshimet e dimrit apo të verës.

Prapa ballkonit të tyre, shitësit e kosit ishin ndarë grupe-grupe. Në tokat myslimane gratë dilnin pak në pazar dhe shumicën e pazareve e bënin burrat.

Tregtarët e kosit, herë pas here hapnin gjethet e fikut që i përdornin për të mbuluar kosin, të cilin e mbanin në qypa të vegjël. Herë-herë, ata lyenin gishtin tregues me kos dhe e lëpinin atë me ëndje.

Jevgjit gjithashtu, kishin dalë në pazar. Autori i quan ata *‘lypësa ndërkombëtarë’*. Ata grumbullonin rreth vetes kuti teneqeje bosh, lypnin një copë djathë nga një tregtar, kërkonin një kanaçe kos nga një tjetër dhe i hidhnin vështrime mallkuese atyre që tregoheshin dorështrënguar.

Shitësit shëtites me shamitë e tyre sorollateshin poshtë e lart, duke tundur mallrat e tyre të shumëllojshëm dhe shumëngjyrësh, si flamuj. Tutje në rrugë, djathërat dimërorë, që duronin më shumë, ishin vendosur njëri mbi tjetrin në formën e një pingu dhe rrotat e mëdha të djathit dukeshin si topa futbollit.

Atje tej po kalonte një grua e mbuluar me sende argjendi, e cila shiste gërshtë, një tjetër shiste rripa mesi të thurur vetë, të cilët ishin ngjyra-ngjyra. Më tutje ishte ai që kontrollonte zyrtarisht peshoret dhe masat e tjera. Një nga peshoret e tij ishte një balancë shumë e vjetër, metalike. Ai kishte edhe dy peshore të tjera me grepçe. Më tej, të zinte syri një burrë që kishte vezë të freskëta, të cilat i kishte futur në qeleshen e tij. Akoma më tutje ishte një burrë që piqte mish mbi disa thëngjij të ndezur. Në një qoshe ishte një fshatar që kishte humbur kuletën e tij dhe ecte poshtë e lart me një shprehje të tensionuar. Diku më tutje ishte ai që drejtonte ankandin duke valëvitur një mbulesë argjendi dhe duke thirrur me sa zë kishte në kokë për të joshur të tjerët për ta blerë atë.

Puna e policit nuk ishte një punë e pëlqyer në një vend të tillë si Shqipëria, pa rrugë. Ishte më fitimprurëse të nxirrje diçka në ankand dhe të bëje pazar për mobiljet e dikujt, sesa të merreshe me transport. Dhe në mes të refrenit të kësaj zhurme uturitëse, rrapëllimave, britmave për ulje pазari, thirrjeve të kota, përgjigjeve me inat, dëgjohej kudo fuqishëm thirrja tipike me zë të çjerrë e akulloreshitësit, zë që na ndoqi gjithë ditët në Elbasan. Vazhdimisht dëgjohej thirrja e përjetshme: *“Hajde akullore, e ftohtë, akull e ftohtë.”*. Po kaq dallueshëm dëgjohej edhe tingëllima e mashës së djalit të kafesë.

Gratë malësore ishin pothuajse të veshura rrecka-rrecka, por si të krishterat, ashtu edhe myslimanet ecnin nëpër rrugë të pambuluara, me pallto të gjera të zeza ose lëkura deleje të hedhura krahëve, me çitjane të gjera prej pambuku, çorape të trasha leshi të ashpër dhe me sandale që lidheshin me lidhëse deri në kërcinj, poshtë gjunjëve. Ato ishin shumë të pista dhe vinin një erë të keqe sikur ishin qenie të dala nga guvat dhe jo banorë të një vendi që ishte pjesë e Europës së qytetëruar.

Në dallim me gratë malësore, gratë myslimane të fushës, me pallto të gjata, me ngjyra të errëta ishin shumë formale në paraqitje, por ishin këmbëzbathur. Ato mbanin në kokë shalle të lidhura me kujdes, të butë, që fshihnin gjithçka. Ndërsa gratë me të varfra të qytetit i kishin shamitë e kokës apo rrobat me dizenjo të çuditshme lulësh emfatike. Autori mendonte se ato ishin kostumet femërore ndoshta më të bukurat dhe më piktoresket që mund të kishte bërë dora e njeriut deri në atë kohë.

Të dy miqtë anglezë i vështronin profilet e këtyre fshatarëve si dramatike, me sy të drejtuar nga qielli, plot keqardhje. Burrat kalëronin, ndërsa gratë tërhiqnin këmbët me durim pas tyre. Herë pas here, dëgjohej kënga e ndonjë burri e ajo ishte aq e egër sa edhe mjedisi përreth.

Një pasdite, të dy miqtë, shkuan në breg të lumit Shkumbin dhe u ulën pranë urës së vjetër, që kishte një pamje madhështore. Ajo ishte e ndërtuar sipas stilit gotik dhe dukej sikur fragmente të saj ishin marrë nga ndonjë kishë dhe ishin vendosur pranë njëri-tjetrit.

Perëndimi i diellit ishte i mahnitshëm, duke e mbytur gjithë vendin në një ndriçim të kuq. Pikat e kuqe rreth festeve të burrave, qëndisjet e kuqe të palltove dhe përparësive të grave, shkëlqenin me po atë egërsi si edhe kënga vetë. Megjithatë, as veshja jo e mirë, as egërsia e tyre e plotë, nuk ndihmonin të gjendeshin burime të mjaftueshme për të bërë vlerësimin e tyre duke u nisur nga pamja e jashtme.

Diletante ishte kampion i zjarritë i lirisë së vendit të tij, një njeri që kishte qenë në burg dy herë, një njeri që jo rastësisht kishte përfutur figurën e një njeriu të rëndësishëm të Elbasanit në kohët më të rrezikshme, një njeri që nënshkroi një dokument revolucionar në mbrojtje të qeverisë konservatore, nuk do ta kishte lënë gjithë këtë emër *‘të rrëshqiste nga shpatullat e tij’*. Ai nuk do ta kishte lejuar kurrë që gjithë ato veprime heroike të shkonin dëm, ashtu si dikush mund të *‘hedhë një çantë shpine të vjetër’*.

Autori mendonte se ai ishte shqiptari më fisnik që ata kishin takuar deri atëhere, i vetmi që ishte më shumë nga ç’duhej i sinqertë dhe i ndershëm, siç shprehet autori *‘e kishte singëritetin me budallallëk’*. Por në politikë ai nuk ishte shumë i qëndrueshëm, i kthente kurrizin ofertave të ndryshme që i bëheshin nga liberalët, herë-herë e lëshonte veten dhe thjesht pranonte gjithçka dhe në shumë raste bëhej disfatist. Autori mendonte me mëdyshje se ç’kuptim kishte ky karakter miksi, i përzier. Një hiç, thjesht një njeri që e harxhonte kohën kot, madje vonë disa kishin dyshuar që Diletante ishte një njeri më dinak sesa shumë nga ata dhe tashmë ai kishte zënë një pozicion

të cilit nuk i shpëtonte dot *`në tregun e kuriozitetit në Elbasan`*. Megjithatë, thellë në ndërgjegje autori e ndiente se Diletante e kishte parë tashmë boshllëkun në politikën shqiptare dhe e dinte shumë mirë që politika bëhej nga politikanët, dhe kur këta politikanë flisnin për të mirat e shumicës, ata i referoheshin shumicës gjithnjë në numrin njëjës.

Ai tashmë e kishte kuptuar, se ashtu si nuk mund të mprehësh një brisk rroje me një gurë zmerili, ashtu edhe nuk mund të prodhosh një mjet politik të çfarëdolloj përsosmërie në një bashkësi të tillë injorante dhe egoiste. Në një çast, Diletante u tha atyre: “E vetmja qeveri që fshatari beson se mund të jetë qeveria më e mirë, është ajo qeveri e cila do të mbahet në këmbë pa mbledhur ndonjë taksë”.

Kjo gjë iu duk miqve disi misterioze. Ndërsa Diletantes i dukej sikur ata kënaqeshin shumë shpejt, madje edhe për gjëra të vogla që ndodhnin çdo ditë, duke u thënë: “Pikat e vogla të ujit, kokrrat e vogla të rërës, përbëjnë oqeanin e pamasë dhe tokën e mrekullueshme”.

“- Por ka edhe njerëz të tjerë - thotë autori - që fillojnë nga oqeanet dhe toka për të shkuar në kozmos. Secili ka të drejtën e vet të gëzohet, sipas mënyrës së vet.”

Diletante, p.sh. mblidhte gurë, jo për faktin se ishin vetëm gurë, por se ato kishin qenë copëza të Perandorisë Romake dhe, sepse ato ishin thjesht pjesë e gjeologjisë shqiptare. Ai mblidhte unaza të vjetra argjendi ose zogj të rrallë e të çuditshëm, pasi ato ishin pjesë e historisë apo zoologjisë shqiptare.

Diletante ishte shumë i përzemërt me dy miqtë anglezë. Kryetarët e bashkive, prefektët dhe njerëz të tjerë i *`derdhnin burimet e vendit të tyre në këmbët e dy miqve anglezë`*. Kishte raste që Diletante merrte hua kuaj nga miqtë e vet dhe bashkë me dy miqtë anglezë shkonin në Llixhat me burime sulfurike, kishte raste të tjera kur ai merrte Fordin e prefektit dhe me të i çonte ata të vizitonin vende të ndryshme, si babain e madh të sektit të bektashinje, apo shkonin të hanin drekë në Manastirin e Shjonit (Shën Gjonit).

Baba Bektashiu ishte një njeri qaraman dhe vazhdimisht ankohej. Ai ishte plak dhe shumë i vendosur në egoizmin e tij të shenjtë. Dinjiteti i robës së tij të gjatë dhe të bardhë, festja e tij e bardhë dhe e gjatë, me shiritin jeshil dhe 12 vijat krijonin një imazh të shenjtë që prishej nga temperamentit i tij i keq. Ai nuk ishte dakord me asnjë punë publike në Elbasan, me të gjithë zihej.

Në ato kohëra në Elbasan po ndërtohej një ujësjellës që duhej të kalonte nëpër tokat e Manastirit dhe për këtë ai kundërshtonte fuqishëm.

Krejt ndryshe ishte sjellja e `Papaï` të Shijonit, kënaqësia e tij ishte fëmimore, e çiltër. Ai u shërbente njerëzve me një delikatesë të çuditshme. Sa herë që u drejtohej miqve, vendoste dorën e djathtë në zemër dhe përkulej me një nderim të mahnitshëm. Prifti i Shijonit më parë kishte qenë këpucar, por kishte gjetur një punë më fitimprurëse: të shëronte shpirtat e njerëzve sesa të riparonte këpucët. Nuk kishte asgjë lajkatare apo të pasinqertë tek ai. Ai dukej si fëmijë i lumtur, i mbërthyer në veladonin e priftit. Sikur ai të kishte vazhduar zanatin e tij si këpucar, nuk do të kishte pasur kaq sukses. Të dy vizitorët ishin të kënaqur që `Papaï` kishte veti mendore dhe morale njerëzore. Ai i shoqëroi ata të vizitonin kishën, u tregoi atyre varrin e Shenjtit si dhe u tregoi edhe copëra të vogla rrobash, fragmente të ndryshme veshjesh që gratë fshatare i kishin vënë te teli që rrethonte varrin e Shenjtit, me shpresën se do të bëheshin kristale dhe do të ndriçonin shpirtin e martirit.

Teorikisht ata nuk paguan për drekën në kishën e Shijonit, megjithatë ata hodhën një shumë parash në kutinë për të varfrit, shumë që ishte shumë më e madhe nga vlera reale e drekës, e cila mund të konsiderohej edhe si kompensim për drekën. Vonë pasdite, së bashku me Diletanten ata u kthyen në Elbasan më këmbë.

Një vend shumë i këndshëm për dy miqtë anglezë ishte edhe **zyra e juristit**. Juristi kishte qenë në Amerikë dhe të gjithë habiteshin pse ai ishte kthyer në Shqipëri. Buzëqeshja e tij, mprehtësia në kapjen e problemeve, aftësitë e tij intelektuale, mënyra ligjore si i trajtonte ai problemet, të gjitha këto cilësi të marra së bashku do t'i kishin siguruar atij sukses kudo që të ishte. Për çudinë e të gjithëve, në një vend ku zor se kishte hobi apo pasione të tjera veç zanatit, juristi kishte një hobi të vertetë: muzikën, ose më mirë të themi kitarën. Kjo gjë harmonizohej shumë me shijet e dy miqve anglezë dhe për këtë arsye juristi i ftonte ata herë pas here në shtëpinë e tij. Shtëpia e juristit provonte më së miri suksesin e tij në biznes. Natyrisht, siç mund ta imagjinoi, ajo kishte ngjallur shumë zili dhe kritika për mendësinë elbasanase.

Elbasani në atë kohë nuk shquhej si një qytet europian. Pothuajse vetëm 1/5-ta e dhjetë mijë banorëve të tij ishin të krishterë, por ishte e pabesueshme dhe shumë pak e dinin faktin se shumë gra të krishtera akoma ecnin nëpër rrugët e qytetit të mbuluara, duke ndjekur zakonin e vjetër të paraardhësve. Edhe shtëpitë e qytetit ishin po aq të mbuluara sa edhe gratë; mure të lartë dhe dyer të mëdha e të forta, të cilat mbylleshin fort me dryna të mëdhenj, e blloktonin pamjen dhe një i huaj nuk do të dinte kurrëgjë për to derisa të arrinte të hynte në ndonjë shtëpi.

Përshkrimi i përgjithshëm i këtyre shtëpive shpesh ishte i varfër, pasi syrit të të huajit nuk i jepej mundësia të ndërfohej në to. Por juristi e kishte hedhur poshtë murin e shtëpisë së tij, kopshti i tij ishte i hapur dhe mund të hidhje vështrimin në të përmes një gjysmë muri me kangjella mbi të. Lulet në kopsht lulëzonin në çdo kohë dhe kalimtarë që kalonte andej, kënaqej duke i parë, madje edhe pusi i tij shfrytëzohej nga fqinjët, pasi uji në Elbasan ishte shumë i pakët dhe për më tepër, pusi në oborrin e juristit kishte ujë më të mirë në gjithë lagjen.

Në kohën kur dy miqtë anglezë ishin në shtëpinë e juristit, aty nga fundi i qershorit, ia vlente të rrije në kopshtin e tij. Ishte një mrekulli ngjyrash. *“Karafilat çelin shumë bukur, sidomos në tokën shqiptare”* - shkruan autori. Ai përshkruan gjithashtu dashurinë e vendasve për lulet. *“Kaq të ndërthurura janë lulet me mirësjelljen elbasanase, sa që asnjëri nuk i lejonte miqtë të largoheshin nga shtëpia e vet pa marrë me vete një buqetë me lule”* - dhe shpesh ata ecnin në rrugë me tufa lulesh në dorë.

Autori shkruan, se evropianizimi i juristit mbaronte me *‘hedhjen poshtë të murit të jashtëm’*. Shtëpia e tij e porsandërtuar, kishte model shqiptar, me dhoma ndenjeje në katin e sipërm dhe me një verandë të madhe e të futur. Dhoma e tij e pritjes ishte e madhe, ku mungonin mobiljet. Mbi një tavolinë të vogël kishte disa vazo me lule dhe një buqetë të madhe me lule prej letre ku kishte edhe një zog prej letre. Një kënd në formë divani, i mbuluar me një copë të bardhë zinte dy anë muri të dhomës. Në dritare vareshin perde të bardha të punuara me grep.

Edhe në atë kohë politika ishte ulur këmbëkryq në mjediset shqiptare. Juristi, që në pamje të parë dukej i paanshëm, në biseda me miqtë anglezë çuditërisht deklaronte: *“Unë i përkas Partisë Liberale, por kam një vëlla që i përket Partisë Konservatore”*, thoshte. *“Kështu, meqë tani në pushtet janë konservatorët, mua më mbron vëllai, më parë kur në fuqi ishin liberalët, unë i bëja atij të njëjtin shërbim”*.

Një mbrëmje të veçantë juristi i ftoi ata të vizitonin një doktor muzikant, kryemjekun e spitalit të qytetit. Doktorin muzikant ishte tmerresisht i dobët dhe jashtë mase i gjatë, madje edhe mustaqet e tij ishin shumë të gjata dhe shumë të holla, në raport me figurën e tij. Ai kishte qenë kirurg ushtarak në ushtrinë turke. *“Vitet me të bukura të jetës sime i kam kaluar në Damask me katër oficerë muzikantë, të cilët i kisha shokët më të mirë”* - tregonte ai.

Përshtypjet mbresëlënëse u përforcuan njëqindfish, kur drejtori i shkollës që kishte ardhur me doktorin, filloi t'i binte violinës, ndërsa doktorin një luti

të madh turk. Kjo e davariti disi entuziazmin tonë dhe lavdi Zotit i krijuam vetes kënaqësinë të shijonim shurupin e kulluar të trëndafilte që vendasit e nxirrnin nga petalet e freskëta të trëndafilave të porsaçelur. Meqë vajti shumë vonë, ne sajuam një justifikim dhe morëm rrugën për në shtëpi në natën pis të zezë, duke kaluar nëpër rrugët me kalldrëm të rrethinave të Elbasanit. Në atë duet unë pashë diçka nga vetë Shqipëria moderne, pashë se si ishin lidhur ngushtë, pazgjidhmërisht, në mënyrë të pakrahasueshme, gjallëria e Lindjes me peshën e rëndë pedante të Perëndimit.

Elbasani ishte një qytet i këndshëm që e adhuronte muzikën. Prapa varrezave turke me përmasa të stërmëdha, me gurët e varrit shumë të gjatë, me formë të rrumbullakët në majë, ndodhej një park i vogël ku ciganët (arixhinjtë) i binin instrumentave të ndryshëm dhe këndonin, ndërsa njerëzit rrinin ulur nën pemë duke rruftur birrë italiane dhe çingijet (arixheshkat), me fytyra të zbardhura nga boja, spërdridhnin trupin e tyre dhe vallzonin nën tingujt e orkestrinës së violinës, klarinetës, buzukut dhe dajres. Nëpër kafene rinia këndonte këngë të shpejta, me ritme të çuditshme, me zëra të egër, ndryshe nga melodia e ëmbël e instrumentave të tyre. Ajo që i dukej më e çuditshme atyre ishte se çdo katër orë hoxhallarët këndonin në minare me tone të çuditshme lutjet e Allahut duke predikuar besnikëri. “- Ne u mësua t’i dëgjonim me endje këngët e minareve, u mësua ta donim magjinë e tyre, madje disa hoxhallarë kishin zëra të mrekullueshëm dhe me vete mendonim se kënga e minareve ishte një shpikje e mrekullueshme e fesë dhe pothuajse na lindi një dëshirë që edhe priftërinjtë anglezë nga kullat e kishave angleze të shprehnin po në këtë mënyrë, disa herë në ditë, pasionin për besnikërinë e tyre ndaj fesë.”.

Fillimisht të dy miqtë kishin parashikuar të rrinin jo më shumë se një javë në Elbasan. Ata ndiheshin rehat atje. Ekspeditat e Diletantes dhe sorollatjet e tyre e mbushnin më së miri kohën e tyre. Ishte disi e frikshme që çelësi që mbyllte derën e dhomës nuk ishte aq i sigurtë, dhe ajo që ishte më e çuditshme ishte se asgjë nuk mund ta ndalonte djalin që shërbente të hynte në dhomë pa trokitur. Ai ishte e *vetmja mizë në ilaçin e tyre*. I prirur drejt muzikës dhe duke mbajtur në dorë një mandolinë, ai i ngjiste dy e nga dy shkallët dhe hynte vrullshëm në dhomën e tyre, pa ndonjë ceremoni, pa pyetur nëse ata donin apo nuk donin të gëzonin kënaqësinë e tyre, derisa më në fund ata morën guximin mos ta pranonin më.

Festa e Bajramit dhe magjepsja pas Elbasanit, i bënë dy miqtë ta zgjasnin vizitën e tyre në Elbasan për disa ditë. Pak para festës së Bajramit, gjithë

dyqanet e ëmbëlsirave kishin nxjerrë në dyqanet e tyre një galaktikë bonbonesh, kuti llokumesh, madje edhe jashtë nëpër stenda, mbi të cilat djemtë e vegjël me feste dhe vajzat e vogla me çitjane të pambukta me lule, shikonin me zili dhe lëpinin buzët dhe rrufteshin.

Të zotët e shtëpive dhe gratë shtëpiake ecnin nëpër rrugë duke tërhequr këmbët me vështirësi, të ngarkuar me ushqime ose qingja të gjallë mbi supe. Gratë rome sorollateshin duke mbajtur nëpër duar të brendshmet e bagëtive të therura. Një pasdite para Bajramit, daulla dhe klarineta parakalonin nëpër rrugët e qytetit dhe grupe të mëdha fëmijësh, që vinin gjithnjë duke u shtuar, i ndiqnin ato. Ata marshonin triumfalisht drejt vendit të hapur përpara Prefekturës, ku ishin vendosur me këtë rast një rrotë e madhe primitive dhe një karusel prej druri që rrotullohej me dorë. Tam-tamet monotone të daulles, që në njërën anë goditej me një shkop të trashë dhe në anën tjetër me një thupër të hollë, të shoqëruara me klarinetën primitive që prodhonte vetëm katër lloj melodish, shoqëronin gjatë gjithë mbremjes kërkëllitjen e rrotës së madhe dhe karuselit që shtyej me vështirësi nga pronarët me qillota të fryra.

Herët, mëngjesin tjetër, besimtarët u mbledhën në një shesh të madh që përdorej për lutjet, i cili rrethohej nga pemët e vjetra të qipariseve, të cilat i bënë rivalitet në distancë minareve që dominonin gjithë Elbasanin.

Gjatë mëngjesit të ditës së Bajramit, i drejtuar nga Diletante, autori bëri një sërë vizitash, që konsideroheshin të domosdoshme me këtë rast. Ata vetëm ca ditë më parë kishin bërë po këto vizita të tilla ceremoniale në shoqërinë e juristit, por radhën e parë ishin bërë me rastin e ditës së Shën Pjetrit. Ky cikël i ri vizitash kishte diçka të re, të ndryshme, pasi autori kishte mundësinë të krahasonte ndryshimet midis botës myslimane dhe asaj të krishterë. Nuk ishte ndonjë ceremoni që autori po e priste me padurim, pasi ai e dinte se në çdo shtëpi do të përsëritej i njëjti ritual: kafe, cigare, ëmbëlsira dhe ngadonjëherë edhe shurup trëndafili, derisa më në fund njeriu ndihej i velur nga ëmbëlsirat apo pamja e shurupit të trëndafilit që shkaktonte një gjendje fryrjeje në stomak deri në përzierje.

Shtëpitë e të krishterëve që ata vizituan në ditën e Shën Pjetrit, dukeshin të gjitha, pothuajse si anemike, me një virgjinitet primitiv, ashtu siç dallohej edhe shtëpia e juristit. Ato kishin ca perde puplin të bardha ose me grep, të lidhura me fjongo rozë ose bojëqielli, me vazo me lule dhe buqeta me lule prej letre shumëgjyreshë dhe ngadonjëherë, aty-këtu dukeshin ca faqe revistash me ngjyra të modelit parisian për qetësim piktoresk. Nëpër verandat e tyre,

ato shtronin rrugicat me ngjyra të gjalla, kryesisht të kuqe, blu dhe të verdha. Kështu që në të njëjtën shtëpi egërsia dhe ashpërsia përballeshin në mënyrë të çuditshme me butësinë, embëlsinë dhe intimitetin.

Në shtëpitë e myslimanëve më të pasur, të bejlerëve dhe pashallarëve, ashpërsia dhe butësia ishin fashitur para mobiljeve të stërmëdha, jo të këndshme belge të klasës së mesme, të qilimave vulgarë nga Brukseli, mureve të lyer keq, zmadhimeve të fotografive të pronarëve që kishin qëndrim fisnik, të cilat ishin vendosur në korniza shumë të çmueshme. Gjithashtu, aty kishte edhe mobilje të veshura me kadife. Megjithëse karriget dhe kolltuqet kishin zëvendësuar këndet e dikurshme, imazhi i vjetër ishte akoma gjallë, imazh ku karriget dhe kolltuqet ishin vendosur në vijë të drejtë gjatë mureve. Në çdo shtëpi autori u prit me mirësjellje dhe gjithmonë i lëshohej vendi i nderit: qoshja. Dhe pasi ishte nderuar me ritualin e ëmbëlsirave, ai merrte falënderime që kishte denjuar të shkruante për Shqipërinë. Mirënjohja e vazhdueshme dhe e përsëritur, e vinte autorin disi në siklet.

Në shtëpitë e myslimanëve të pasur, ishte ruajtur më mirë karakteri origjinal. Pamjet e brendshme të këtyre shtëpive, shpesh kishin një thjeshtësi të kënaqshme. Divanet ishin mbuluar me rrugica origjinale të vendit. Shpesh dyert, dritaret dhe tavanet ishin të zbukuruar nga punime të gdhendura. Ata i bënë vizitat në shtëpitë e të pasurve me nxitim, ndërsa në shtëpitë e më të varfërve, Diletante e merrte shtruar. Dhe për çudinë e autorit, herë-herë ai mësonte, duke dhënë diku një leksion për gjeologjinë, diku një histori për monedhat e vjetra, diku në një vend tjetër një fjalim për unitetin kombëtar etj. Atë e dëgjonin me respekt dhe madje edhe e vlerësonin për inteligjencën e tij. Shumë i dëgjonin ata me një urtësi shembullore. Në një shtëpi, autori nxori fjalorin e tij gjermanisht-shqip dhe i zoti i shtëpisë duke e parë atë tha: *“Uau, ky qenka një oqean fjalësh!”*.

Nga çdo shtëpi ata dilnin me lule të freskëta dhe cigare të ndezura, të cilat duhet t'i hidhnin para se të hynin në ndonjë shtëpi tjetër për vizitë. Me këtë rast, të gjitha shtëpitë myslimane i linin dyert të hapura për miqtë.

Në asnjë vend, madje as në shtëpitë më të varfra, ata nuk dëgjuan asnjë zë, nuk panë asnjë shenjë të grave, por si për ironi, muret e shumë dhomave ku hynin për vizitë, ishin të zbukuruar pjesërisht me fotografi, stampime dhe kartolina të aktorëve dhe këngëtarëve europiane të 20 viteve të shkuara, të vajzave me gjoks shumë të madh dhe disi të zbuluar, ose të vajzave të veshura si djem. Në disa oborre, ende ndodheshin kasolle me kashtë e thupra dhe me baltë, që ishin ndërtuar si vendmbrojtje gjatë tërmetit.

Ndërkohë Xho-ja, në shoqërinë e drejtoreshës së shkollës, kishte bërë vizita te zonjat myslimane të Elbasanit.

Ajo u kthye në han po aq e velur dhe e rënduar sa edhe autori nga ëmbëlsirat dhe gjithshka tjetër që ishte ofruar për të ngrënë. Sapo hynë në hotel, ata nxituan për të pirë ilaçet e duhura për të shpëtuar nga kjo gjendje.

“Falë Zotit - thanë ata të liruar - që Bajrami do të jetë vetëm njëherë në gjithë jetën tonë!”.

Xho kishte qenë për vizitë te gruaja e prefektit, te gruaja e beut, te gruaja e një aristokrati të vjetër, pa emër dhe te haremi i një tregtari shumë të pasur. Autori shkruan: “Në Shqipërinë moderne, rasti kur një njeri ka një harem me gra, po bëhet gjithnjë e më i rrallë, monogamia po bëhet pothuajse universale”. Në vendet ku shkoi, Xho i gjeti gratë të veshura me rroba të modës së fundit pariziane, me këpucë me taka të larta, sipas stilit Luigji XV. Ndërsa shërbëtoret femra (secilës prej tyre, Xho duhej t'i shtrengonte duart) vinin përqark me këmbë të zbathura dhe me pantallona të gjera e të bukura. Me sa dukej fustani ishte caktuar të zhdukej në një të afërme jo të largët. Xho u mahniti nga bukuria e tipareve të tyre. Bukuria e Borëbardhës e Kësulëkuqes e gjente shëmbëlltyrën e tyre pothuajse në çdo fytyrë vajze, megjithëse kjo bukuri mahnitëse krijonte një kontrast të plotë me dhëmbët e zverdhur dhe të prishur të tyre. Përpara saj *`derdheshin si lumë`* ëmbëlsira, kafe, cigare, reçel, kadaif dhe sherbet dhe si gjithmonë lule pas çdo ndarjeje.

Në shtëpinë e Beut, Xho takoi shumë gra të krishtera që banonin në territorin e beut dhe kishin ardhur për vizitë për t'i bërë nderet e duhura gruas së Beut. Ato puthnin shpatullën e saj dhe uleshin këmbëkryq ose në gjunjë, përdhe në dysheme përpara saj dhe pinin cigare. Gruaja e deputetit, një grua me bukuri të rrallë dhe shumë e këndshme, u tmerrua që Xho nuk kishte fëmijë. Ajo i tha: “Ç'do të bësh kur të plakesh, nuk do të kesh njeri të të mbrojë, të kujdeset për ty?!”. Kjo ishte një pyetje e qartë që shfaqte mendësinë e shqiptarit, e cila vazhdon ende, edhe në ditët e sotme. Varësia ekonomike i detyron brezat të rrinë bashkë gjatë gjithë jetës. Pasiguria për pleqërinë e thellë i tndon pleqtë.

Rrugës për në shtëpi, drejtoresha e shkollës, e cila në vizitën në shtëpinë e deputetit kishte veshur një kostum të mahnitshëm turk, që ishte qëndisur nga gruaja e deputetit, i shpjegoi Xho-së se tiparet e mrekullueshme të gruas myslimane ishin rrjedhojë e zbardhjes së lëkurës së saj me lëndë gërryese dhe dhëmbët e nxirë dhe të prishur ishin rrjedhojë e kësaj praktike popullore. Ky shpjegim, gjithashtu i qartësoi Xho-së tiparet e arixheshkave të bukura që

vallzonin, në dallim me fytyrat e rreshkëta dhe të errëta të të vjetrave, ndoshta edhe të nënave të tyre, të cilët u binin dajreve në orkestrinat e improvizuara.

Gjatë mbrëmjes, festa në shesh vazhdoi edhe për një kohë të gjatë, ndërsa miqtë që tashmë ishin kthyer në hotel me stomakët plot e të përzier nga ushqimet e ndryshme, ende ndienin si çekiç në kokë tam-tamet e daulles me një monotoni që të shkatërronte nervat. Duke lënë mënjatë festën dhe daullet, Elbasani ishte bërë shumë i afërt dhe tërheqës për ta, *‘ashtu si edhe Londra në një ditë të dielë’*. Gjithshka ishte mbyllur, madje edhe kafenetë, berberhanet dhe restoranti. Ishte thjesht respekti për ta dhe ligji që i detyroi të zotët e hotelit t’u shërbenin ushqimin në dhomë miqve.

Ditën e dytë të Bajramit, të dy miqtë ishin ftuar në një darkë të veçantë në shtëpinë e një beu tjetër, atij që kishte pronë hotelin. *“Edhe kjo drekë festive kaloi nëpërmjet një procesioni të gjatë që sillte njëra pas tjetrës, ëmbëlsirat që shkatërruan përfundimisht stomaget tona. Xho shkoi të takojë gratë në dhomën e grave, ku një shërbëtor mashkull hynte e dilte pa ceremoni. Për një çast, ai e ndërpreu bisedën. - Pse gjysmë napoloni? Me të vërtetë aq paguat? Hajt ta bëjmë llogarinë, sa pjata hëngrët?”*.....

Vetëm atëherë, Xho e kuptoi se historia e darkës së tyre të parë ende qarkullonte nëpër qytet dhe kishte hyrë edhe në dhomat e grave. Të gjithë u mrekulluan dhe u ndjenë të lehtësuar kur morën vesh se ata e kishin marrë kusurin që kishin paguar më shumë.

Pasdite ata shkuan për një shëtitje në ullishtën pranë qytetit. Toka për kultivimin e ullinjve ishte pjellore, e përshtatshme, por ata vunë re se ullinjtë kishin pak prodhim dhe kjo për faj të paditurisë së fermerëve; kjo dukej në mbajtjen e keqe të pemëve, ato nuk ishin krasitur me kujdes, si dhe kishin shumë degë të panevojshme. Autori mendonte se po të mos kujdeseshin ashtu siç duhet për ullishtën, shumë shpejt ajo do ta ulte shumë prodhimin në vitet e ardhshme. Ishte shumë e vështirë për autorin t’i sqaronte fshatarët se po të punonin pak sot, do të përfitonin shumë më shumë nesër. Por ata nuk dëgjonin. Ata thoshin: *“E ardhmja është në dorë të Allahut!”*.

Kur u kthyen në hotel, djali i hanxhiut u tha atyre se Ali Beu, i cili ishte pronari i hotelit, u kishte dërguar atyre një dhuratë, të cilën ai e kishte vendosur në dhomën e tyre.

Sapo hapën derën, para tyre në tavolinë, ndodhej një tepsi me bakllava, me përmasa të jashtëzakonshme, e shoqëruar me kremëra të ndryshëm, ëmbëlsira të skuqura e të zhytura në sherbet, arra të qëruara, e ç’ nuk kishte tjetër. Ata qëndronin para këtij masivi ëmbëlsirash, që ngjithnin nga sheqeri i

tepërt, që kullonin në vaj dhe natyrisht të patretshme nga stomaku i njeriut. Ata qëndronin të shtangur e të tmerruar vetëm duke i parë, pa e çuar nëpër mend idenë se mund t'i provonin. Ata natyrisht i dërguan beut një mesazh falënderimi, duke e vlerësuar veprimin e tij. Ranë të flenë duke menduar si ta *`hiqnin qafe`* atë tepsi me bakllava, pa rënë në sy të keq dhe pa fyer njeri. Ata e dinin se shumë fëmijë do ta kishin ëndërruar ta kishin, por këtë dhuratë as nuk mund t'ia jepnin të tjerëve, por as edhe nuk mund ta linin diku që ta gjenin të tjerët. Misteri i tepsisë së bakllavasë që u la diku do të qarkullonte nëpër Elbasan si vetëtimë. Ali Beu sigurisht që do ta dëgjonte atë dhe do të shqetësohej. Kështu që ata e mbështollën atë, e futën në çantën e Xho-së, dolën fshehurazi në errësirë dhe shkuan drejt e te varrezat turke. Ata zgjodhën një nga varret më luksozë por të braktisur dhe e vendosën atë në barin e dendur, me shpresën se askush nuk do ta gjente bakllavanë aty.

Ditën tjetër, u zgjuan të kënaqur me mendimin se kishin porositur kuajt që të ishin gati për udhëtim. Bagazhet ishin bërë gati dhe ata donin të niseshin sa më parë, para se tam-tamet e dauleve të fillonin përsëri. Në fakt ata ishin dashuruar pas Elbasanit, pavarësisht nga efekti i dauleve dhe ëmbëlsirat e tepërta, që i kishin bërë të ndiheshin disi të rënduar.

Kështu, pra, të rënduar nga ushqimi i tepërt dhe me mendje të mpira, ata u nisën drejt Liqenit të Ohrit.